

УДК 930.24–027.553:947.7“15/17”

Багро С. О.

УЯВЛЕННЯ ПРО КОЗАЦЬКУ ВІТЧИЗНУ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Стаття є спробою окреслити способи осмислення історичною наукою появи та поширення уявлення про свою вітчизну в козацькому середовищі Гетьманщини. Спеціальні студії про козацьку батьківщину з'явилися лише у роки незалежності України. Попри те, на сьогодні вже існує кілька підходів до аналізу цього явища.

Ключові слова: історіографія, уявний конструкт, поняття вітчизни, політична культура, Гетьманщина.

Визвольна війна українського народу перекроїла кордони Речі Посполитої, спричинилася до масштабних соціальних, економічних, політичних змін, а також ознаменувала великий злам в усвідомленні козацтвом своєї окремішності. В сучасній українській історіографії закріпилося уявлення про те, що у пошуках власної легітимації козацька еліта Гетьманщини витворила власну вітчизну. У цій роботі спробуємо розглянути дослідження, які сформувавши це твердження.

Незважаючи на те, що історія українського козацтва завжди привертала увагу істориків, феномен появи козацької батьківщини став предметом спеціальних студій лише в роки незалежності України. Історики Малоросії початку XIX ст., такі як Дмитро Бантиш-Каменський та Іван Маркевич, вважали своїм «отечеством» Російську імперію. Це великою мірою зумовлювало особливості їхньої інтерпретації [2; 22]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. важливим орієнтиром у висвітленні подій минулого став концепт України, особливості розуміння якого представив у своєму яскравому гранд-наративі Михайло Грушевський [9, с. 2]. За радянських часів ідеї вченого почасти враховували Іван Крип'якевич та Микола Петровський [20; 24; 25]. Однак офіційна пропаганда пропонувала вважати за батьківщину «радянського народу» СРСР [13, с. 3]. В історичній науці прояв патріотизму нерідко вбачали у князівських звитягах

[21, с. 16] чи у «прагненні» Хмельницького до «возз'єднання» з братнім російським народом [19, с. 410].

Можна припустити, що подолання тенденції української історіографії пояснювати минуле «сучасними» уявленнями про батьківщину певною мірою пов'язане з урахуванням польських студій про вивчення концепту «республіки». Незважаючи на те, що Річ Посполиту вважали невіддільною частиною історії польського народу, не раз наголошували на унікальності цього політичного формування. В наукових роботах польських авторів стало звичним вважати, що у XVI – першій половині XVII ст. Річ Посполита була «спільною» вітчизною всього шляхетського стану, який об'єднував еліту різних народів [58; 61, с. 33; 69, с. 333; 71]. Зокрема, Тереза Хинчевська-Хеннель пише, що в руському шляхетському середовищі набуває популярності ідеологічна формула «Gente Ruthenus Natione Polonus» («Народу Руського Нації Польської»). У цьому вислові, з одного боку, підкреслювали певну унікальність та «інакшість» руської еліти, а з другого – наголошували на належності до єдиної політичної нації, шляхти. Таким чином, для української шляхти Річ Посполита належала до категорії «свого» політичного простору, до якого вона засвідчувала лояльність і відданість [48, с. 133–146]. У закордонних дослідженнях про ранньомодерні українські реалії це вра-

ховували для пояснення мотивацій Богдана Хмельницького, який також називав своєю вітчизною Річ Посполиту [39, с. 182; 51, с. 182]. Проте у другій половині XVII ст. козаки змінили свої ціннісні пріоритети. Френк Сисин і Зенон Когут не раз наголошували на тому, що для другої половини XVII–XVIII ст. козацькою вітчизною слід вважати Гетьманщину [16, с. 77, 88; 31, с. 434–435, 461; 33, с. 49, 75–76; 56; 57; 64, с. 211–212; 65, с. 393; 67; 68].

Феномен «народження» козацької вітчизни у політичному дискурсі Гетьманщини вперше окреслила Наталя Яковенко [44, с. 243–244]. Вона стверджувала, що з «Русі», частини політичного простору «спільної» вітчизни, Речі Посполитої, козаки витворили собі образ власної вітчизни, перетворивши його на об'єкт найвищої цінності для себе. Такий процес не був одноментним актом, однак зміни відбувалися досить швидко. Якщо Богдан Хмельницький ще керувався пріоритетом відданості Речі Посполитій, то вже в часи Руїни набуває популярності образ «стражденної Матері-вітчизни» – України, нещастя якої пов'язані перш за все з незгодою її синів. Таким чином, конструювання козацької вітчизни тісно переплітається з ідеалами «братерства» і «згоди».

Хоча прямих вказівок у тексті ми не маємо, можна помітити, що такий спосіб інтерпретації перегукується з дослідженнями Бенедикта Андерсена, Еріха Гобсбаума, Ларі Вульфа, Едварда Саїда про конструювання уявних категорій [1; 6; 7; 27]. Усвідомлюючи себе, козацька спільнота витворила свою власну вітчизну, наявність якої давала змогу обґрунтувати і легітимізувати існування козацького народу. Ця ідея стала базовою для інших студій Наталі Яковенко. Зокрема це стосується досліджень про способи репрезентації і сприйняття влади козацькою і церковною елітою Гетьманщини [42] та про вивчення назв української території XVI–XVII ст. [41]. Дослідниця наголошувала, що козацтво ідентифікувало свою батьківщину як «Малу Росію» або «Україну». Наведені у другому виданні «Нарису...» спроби окреслення Петром Дорошенком та Іваном Самойловичем своєї вітчизни демонструють, що уявний простір «України» виходить далеко за межі поширення «козацького ареалу» [43, с. 431–432]. Ідею про витворення козаками своєї батьківщини використано також у працях Зенона Когута, Анджера Каменського, Андрія Бовгіри, Ярослава Затлюка [3, с. 3; 12, с. 32; 50, с. 15; 52].

Церковні діячі Гетьманщини також користувалися категоріями світського політичного дискурсу. На сьогодні існує кілька розвідок про

сприйняття ними поняття вітчизни. Однією з них є вивчення Девідом Фриком інтелектуального портрета Лазаря Барановича. Згідно з дослідницькою логікою, політичний контекст, у якому зростала людина, може багато пояснити у її словах і рішеннях. Незважаючи на традиційне приписування Барановичу промосковських симпатій, історик звертає увагу, що світоглядні засади чернігівського архієпископа сформувалися ще до повстання Богдана Хмельницького. Очевидно, через те довгий час Баранович бачив можливості повернення Русі до «спільної» вітчизни Речі Посполитої [49, с. 26–33].

Як уявний конструкт вітчизну потрактовано також у праці Данієля Бовуа про дипломатичні стратегії Пилипа Орлика. Згідно з інтерпретацією дослідника, не маючи реальних підстав розраховувати на «реванш», козацький гетьман в екзилі не втрачав надії на повернення до України. Він активно переконував європейські двори і, головним чином, себе у тому, що його вітчизна чекає на шанс звільнитися з-під московського ярма [4].

Серед наукових досліджень про козацьку вітчизну можна виокремити серію робіт, у яких головну увагу сконцентровано на історії поняття в козацькому середовищі, що дає змогу пов'язати їх із напрямом історичної семантики. Першість у подібних студіях мають розробки Френка Сисина. Зацікавившись поняттям вітчизни ще у 1980-х роках (на що було вказано раніше), дослідник уже тоді окреслив його наповнення: «Слова “*patria*” та “*natio*” вживалися для характеристики почуттів політичної та культурної спільноти. Справді, висловлювалася думка, що загальник “*patria*”, на базі спільної території та “*natio*”, на підставі спільної “народності” витворили зокрема європейський тип нації» [33, с. 49; 65, с. 393].

Територіальне розуміння поняття вітчизни зберігається і у першій спеціальній роботі Френка Сисина [32; 66]. Можна припустити, що до написання такої студії вченого спровокувала дисертаційна робота Девіда Альтоена з пропозицією переосмислити важливість концептів нації та батьківщини у Речі Посполитій [46]. Сисин, услід за Альтоеном, наголошує на тому, що поняття вітчизни було зручним об'єктом для засвідчення ранньомодерного шляхетського патріотизму, адже під ним розуміли не тільки державне формування, а й рідну землю та населення.

Першу згадку про козацьку вітчизну дослідник фіксує за гетьманування Івана Брюховецького, хоча наголошує, що опосередковані свідчення вказують на побутування в козацькому серед-

овищі відповідного концепту ще за Івана Виговського. Головну увагу історик приділяє аналізу «літопису» Самійла Величка, для якого поняття козацької батьківщини було одним із найважливіших. За спостереженням дослідника, в ієрархії вірностей, які мусив би засвідчувати справжній козак, вітчизна поступається місцем лише Богу і царю. Натомість заклики до її захисту могли слугувати гарним обґрунтуванням будь-яких політичних кроків, зокрема і виступу проти монарха.

Величко асоціює «отчизну» з назвами «Україна» та «Малоросія», які поєднуються у терміні «Малоросійська Україна». На думку Сисина, під «Україною» частіше розуміють територію Правобережжя, а під «Малоросією» – Лівобережжя. Поєднання їх в одній назві вказує на поширення уявного політичного простору вітчизни на обидва береги Дніпра. Стосунки між батьківщиною та її населенням зображено у категоріях взаємин між матір'ю і її синами. Загалом у творі Величка образ вітчизни постає у топосах, характерних для польської ранньомодерної політичної культури, що вказує на їх запозичення та переосмислення на українському ґрунті відповідно до нової політичної реальності.

Паралельно з пошуками Френка Сисина до вивчення козацької ідентичності не раз звертається Зенон Когут [34, с. 92]. Однак його перша спеціальна розвідка про козацьку вітчизну з'являється після праці Сисина і, очевидно, перебуває під сильним впливом останньої. Когут вважає, що усталення в козацькому середовищі поняття української вітчизни («отчизни») мало тісний зв'язок з уявленнями про спадковість українських земель («отчини»). Дослідник виділяє чотири етапи у становленні поняття козацької батьківщини. Перший знаменував собою відхід від концепції «спільної отчизни», Речі Посполитої. Спадковим правителем українських земель козацтво почало вважати московського царя. На другому етапі відбувся перехід від розуміння українських земель як «царської отчини» до їх ототожнення з «нашою отчизною». В цьому контексті терміни «отчина» («отчество») та «отчизна» максимально зблизилися у своєму значенні. Третій етап характеризується двома протилежними пропозиціями у сприйнятті вітчизни. З одного боку, Іван Виговський намагався повернути до життя ідею спільної батьківщини, з другого – Іван Брюховецький починає популяризувати концепцію «малоросійської отчизни», яка на четвертому етапі, після Андрусівського перемир'я, трансформується в концепцію «української отчизни», незалежної від поль-

ської чи московської зверхності [14, с. 238–239]. У своїх подальших наукових розвідках Зенон Когут детально зупиняється на вивченні територіальних візій, пов'язаних із поняттям вітчизни за гетьманування Петра Дорошенка та Івана Самойловича [15; 51; 53].

Спостереження Френка Сисина надихнули російську дослідницю Тетяну Таїрову-Яковлеву також звернутися до проблеми постановня уявлень про козацьку вітчизну, про що вона згадує у своїй статті «“Отечество” в представленнях української казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков» [37]. У цій роботі звернено увагу на те, що пієтет до малоросійської батьківщини засвідчували не тільки представники козацької еліти Гетьманщини, а й кошові отамани Запорозької Січі Іван Сірко і Кость Гордієнко. Проте, мабуть, найважливішим для історика було наголосити, що козацьку вітчизну не асоціювали з російською державою та російським царем і сприймали як окрему територіально-політичну одиницю. Серед іншого, цю тезу дослідниця використовує для пояснення політичних кроків Івана Мазепи [38] та у своїх розвідках про усвідомлення козацтвом власних прав на управління своєю територією [36].

В ключі історії поняття буде свою роботу також Лариса Довга. Вона досліджувала використання поняття вітчизни у церковних текстах XVII ст. Дослідниця вказує на те, що поняття світського політичного дискурсу стикається з релігійними пріоритетами церковних ієрархів. Можливо, через це у розглянутих джерелах зафіксовано концепт «небесної вітчизни», згідно з яким людина лише тимчасово перебуває на землі, а «справжня отчизна» чекає на неї біля Бога-Отця. Крім цього, за спостереженням Лариси Довгої, слово «отчизна» використовували на позначення місця народження людини, а також у клішованих фразах про честь, славу або захист батьківщини. Дослідниця не раз зазначає про територіальне розуміння поняття вітчизни, що можна вважати впливом доробку Френка Сисина і Зенона Когута. Лариса Довга знаходить кілька згадок про вітчизну Річ Посполиту, натомість українські території, за її спостереженням, позначали переважно як «Київську землю», «Київські гори», «Руську землю», «Князівство Київське» [10; 11, с. 242–252]. Під впливом Френка Сисина про вітчизну-територію в уявленнях еліти Гетьманщини пише також Гарі Маркер, аналізуючи політичну риторику за гетьманування Івана Мазепи та Пилипа Орлика [59, с. 122; 60].

Як бачимо, виразний акцент на територіальному розумінні поняття вітчизни у ранньомо-

дерну добу, зроблений Френком Сисином, зберігається і в подальших студіях з української тематики. Це принципово відрізняє їх від пошуків західноєвропейської історіографії. Зокрема, Маурізіо Віролі вважає, що концепт батьківщини (*patria*) було невіддільною частиною республіканського дискурсу ще з античних часів, тому воно міцно пов'язане з певною системою взаємовідносин громадян і переплітається з поняттями «свободи», «рівності» та «братерства» [70]. Можливо, чіткішою територіальності це поняття набуває у новітні часи, коли образ держави ототожнюється з обрисами конкретних кордонів.

Не ігноруючи територіального аспекту поняття вітчизни, Сергій Плохій, проте, наголошує, що його використовували «по відношенню до етнокультурної спільноти» [26, с. 268]. Перша його стаття з цієї проблематики “The Two Russias of Teofan Prokhorov” з’являється паралельно з роботою Френка Сисина. Дослідник показує, як у творах Феофана Прокоповича поняття «Росія» та «російськість» співвідносяться з уявленнями про батьківщину, народ, монарха. До Полтавської битви він зображував Івана Мазепу як благодійника козацької батьківщини, проте одразу після неї Прокопович пропонує нову світоглядну парадигму, згідно з якою у статусі найвищого ціннісного пріоритету запропоновано поняття Росії [63].

Ці спостереження стали основою для написання нової роботи про важливість поняття вітчизни в «ідеологічній боротьбі» між гетьманом Іваном Мазепою та царем Петром I [26]. Згодом свої напрацювання Сергій Плохій умістив до монографії “The Origins of the Slavic Nations” [62, с. 333–338]. Дослідник наголошує, що побутування в політичній культурі Гетьманщини поняття «малоросійської отчизни» принципово відрізняло її від російської. Цим скористався Іван Мазепа, який у своїх закличних універсалах обґрунтовував виступ проти царя необхідністю захисту батьківщини. Таким чином, вірність вітчизні ставили вище за особисту вірність монархові, а звинувачення у «зраді» царю переінтерпретували як війну малоросійського народу з великоросійським. Проте «ідеологічну зброю» Мазепа врешті було обернено проти нього. Петро I починає активно експлуатувати поняття вітчизни у своїх маніфестах до козацької старшини, вимагаючи засвідчити вірність монарху та «вашій» (козацькій) батьківщині. Поразка Мазепа знаменувала собою початок глибоких свідомісних перетворень у політичній культурі Гетьманщини [26, с. 278–281]. Спостереження Сергія Пло-

хія швидко стали популярними в сучасній історіографії, їх почали сприймати як очевидні загальники [18, с. 28–30]. Олександр Надтока, розглядаючи «суспільні погляди» Арсенія Могилянського, також помічає, що, крім територіального аспекту, козацька батьківщина тісно пов’язана з поняттями «малоросійське шляхетство» та «малоросійський народ» [23, с. 24].

Незважаючи на різні способи інтерпретації поняття вітчизни, всі дослідники сходяться на думці, що воно було ціннісним пріоритетом для козаків. Вони засвідчували почуття любові до своєї батьківщини, наголошували на необхідності дбати про її інтереси. Скласти голову, захищаючи «матір-вітчизну» від ворогів, було почесним обов’язком її синів. Нерідко життєві стратегії та політичні кроки оцінювали з погляду можливої користі для вітчизни. Максим Яременко акцентував увагу на тому, що концепт вітчизни використовували також для «правильного» обґрунтування необхідності у здобутті освіти [45, с. 376–378].

До окремого блоку досліджень про козацьку батьківщину можна зарахувати студії з вивчення української ранньомодерної політичної культури. З-поміж інших вони вирізняються специфічним дослідницьким фокусом і способом інтерпретації. Зокрема, Петро Сас детально розглянув поняття вітчизни у системі політичних поглядів Йосипа Верещинського, який закликав до заселення степів України. Колонізацію ще не заселеного простору шляхтич трактував як дію на благо вітчизни. Іншою частиною його «програми» була ідея зміни територіального устрою Речі Посполитої. Верещинський вважав, що для останньої було би краще мати окремі регіональні сегменти, одним із яких виступала б і Україна [29].

Серед наукових зацікавлень Петра Саса вагоме місце займає вивчення політичних уявлень запорозьких козаків. В одній зі своїх робіт дослідник підкреслює, що в першій половині XVII ст. для запорозьких козаків було характерно звати «своєю» землею не тільки Запорожжя, а загалом Україну, до якої козаки засвідчували синівську любов та вірність і сприймали за вітчизну [30]. Згодом, пишучи про «витоки українського націотворення», дослідник твердить, що вже на першу половину XVII ст. все козацтво вважало Україну своєю батьківщиною, виокремлюючи її з-поміж інших земель Речі Посполитої [28, с. 83–85]. З цією тезою категорично не погоджується Віктор Брехуненко, наголошуючи, що представники козацтва не раз вказують на Річ Посполиту як на свою вітчизну. До того ж понят-

тя України у XVII ст. не мало чітко фіксованих меж. Тому дослідник пропонує іншу інтерпретативну модель, згідно з якою, запозичуючи категорії річпосполитського політичного дискурсу, українське козацтво вписувало себе до «українського соціуму». Це, на думку історика, принципово вирізняло його з-поміж інших козацьких формувань на Дону чи Уралі [5, с. 126–133]. Така дослідницька логіка базується на переконанні, що козацтво ще в першій половині XVII ст. було сформованим станом, який свідомо використовував політичну кон'юнктуру не тільки в Речі Посполитій, а й за її межами. Хоча це суперечить спостереженням Віталія Щербака [40]. Право на привілеї та вольності козаки пов'язують зі своїм декларованим статусом захисників батьківщини. Проте поняття вітчизни, очевидно, вслід за Зеноном Когутом Віктор Брехуненко також наповнює територіальним сенсом. Особливо добре цю тенденцію помітно в інтерпретації уявлень донського козацтва [5].

До вивчення політичної культури Гетьманщини звертався також Олексій Струкевич. На його думку, козацька еліта висловлювала часто протилежні погляди на перспективи розвитку своєї держави: від автономістських до монархічних. У такому контексті згадки про козацьку вітчизну дослідник інтерпретує за вказівки на державу. З одного боку, такий спосіб аналізу дає змогу систематизувати розрізнений джерельний

матеріал XVII ст., з другого ж – на минуле накладають сучасну систему уявлень про особливості політичної культури [35].

Таким чином, у сучасній історіографії дослідження поняття козацької вітчизни охоплюють усі основні хронологічні злами в існуванні Гетьманщини. Зародження феномена козацької вітчизни вперше окреслила Наталя Яковенко. За її твердженням, у другій половині XVII ст. козаки витворили свою власну вітчизну, апелюючи до якої тісно перепліталися з поняттями згоди і братерства. Побудувавши свою роботу в ключі історії понять, Френк Сисин пов'язував уявлення козацтва про батьківщину, в першу чергу, з територією. Такий дослідницький фокус перекочував до інших спеціальних студій з цієї тематики: Зенона Когута, Тетяни Таїрової-Яковлевої, Лариси Довгої. Натомість Сергій Плохій під поняттям вітчизни розумів не тільки територію, а всю «етнокультурну спільноту», що її населяє. Ще одним дослідницьким фокусом даної проблематики можна вважати студії з вивчення політичної культури України XVII ст., представлені працями Петра Саса й Олексія Струкевича. Всі дослідження цієї проблематики сходяться на тому, що поняття вітчизни було ціннісною категорією, якій засвідчували вірність. Необхідність діяти для користі своєї батьківщини і дбати про її цілісність було одним із головних обов'язків «козацького народу».

Список літератури

- Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
- Бантыш-Каменский Д. История Малой России : в 3 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Семена Селивановского, 1830.
- Бовгира А. Передмова / А. Бовгира // Короткий опис Малоросії (1340–1776) / упоряд. А. Бовгира. – К. : Стило, 2012. – С. 3–23.
- Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу / Д. Бовуа // Український археографічний щорічник. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 322–345.
- Брехуненко В. «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy* / red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak. – Białystok : IBNDKE, 2012. – С. 117–136.
- Винайдення традицій / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейдера. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
- Вульф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вульф. – К. : Критика, 2009. – 592 с.
- Грабович Г. До ідеології Ренесансу в українській літературі: Касіян Сакович «Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» / Г. Грабович // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – С. 255–268.
- Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1991. – 648 с.
- Довга Л. Поняття «отчизна» в українських проповідях другої половини XVII ст. / Л. Довга // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року / ред. Н. Яковенко. – К., 2011. – С. 108–117.
- Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. / Л. Довга. – К. – Львів : Свічадо, 2012. – 344 с.
- Затилюк Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» києворуської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. / Я. Затилюк // УДЖ. – 2011. – № 5. – С. 28–43.
- История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса / под ред. А. Шестакова. – М.: Учпедгиз, 1947. – 211 с.
- Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі / З. Когут // Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 228–240.
- Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича / З. Когут // УДЖ. – 2011. – № 3. – С. 50–73.
- Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 351 с.

17. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
18. Кононенко В. “Pacta et Constitutiones...” між традиційним та модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 17–33.
19. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. Кравченко. – К. : Критика, 2011. – 544 с.
20. Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. / І. Крип'якевич // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 82–84.
21. Кромм М. К вопросу о времени зарождения патриотизма в России / М. Кромм // Миросприятие и самосознание русского общества (XI–XX вв.). Сборник статей / отв. ред. Л. Пушкарев. – М., 1994. – С. 16–30.
22. Маркевич Н. История Малой России: в 5 т. / Н. Маркевич. – М., 1842.
23. Надтока О. Київський митрополит Арсеній Могилянський: суспільні погляди за доби політичних змін (1770-ті рр.) / О. Надтока // Київська старовина. – 2010. – № 3. – С. 20–32.
24. Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / М. Петровський. – К., 1939. – 268 с.
25. Петровський М. До історії державного устрою України XVIII віку / М. Петровський // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1931. – Т. 11. – С. 87–97.
26. Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи / С. Плохій // Соціум: альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 267–281.
27. Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 511 с.
28. Сас П. Витоки українського націотворення / П. Сас. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 702 с.
29. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.
30. Сас П. «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) / П. Сас // Матеріали конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 1. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 191–195.
31. Сисин Ф. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII – початку XVIII сторіччя / Ф. Сисин // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 431–462.
32. Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття / Ф. Сисин // Україна модерна. – 2006. – № 10. – С. 7–18.
33. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. / Ф. Сисин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К. : Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 49–79.
34. Сисин Ф. Українське націотворення за раннього Нового часу: нові результати досліджень / Ф. Сисин // Україна. Процеси націотворення / упоряд. Андреас Каппелер. – К. : К.І.С., 2011. – С. 81–96.
35. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: інтегральний погляд на питання / О. Струкевич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – 533 с.
36. Таїрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. / Т. Таїрова-Яковлева // УІЖ. – 2012. – Вип. 4. – С. 67–73.
37. Таїрова-Яковлева Т. «Отечество» в представленнях української козацької старшини кінця XVII – початку XVIII століття [Електронний ресурс] / Т. Таїрова-Яковлева. – Режим доступу: www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/tairova.doc. – Назва з екрана.
38. Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Т. Таїрова-Яковлева. – К. : КЛЮ, 2013. – 403 с.
39. Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили / І. Шевченко // Україна між Сходом і Заходом (Нариси з історії культури до початку XVIII століття) / ред. А. Ясіновський. – Львів: Інститут історії церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – С. 175–198.
40. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2006. – 300 с.
41. Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між XVI – кінцем XVII ст.) / Н. Яковенко // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – С. 9–43.
42. Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію та обов'язки влади (до початку XVIII ст.) / Н. Яковенко // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – С. 397–426.
43. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
44. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.
45. Яременко М. Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государству» (стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.) / М. Яременко // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy / red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak. – Białystok: IBNDKE, 2012. – С. 369–388.
46. Althoen D. That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550–1830: Ph.D. dissertation / D. Althoen. – University of Michigan, 2001. – 659 p.
47. Bem E. Termin “ojczyzna” w literaturze XVII i XVIII wieku. Refleksje o języku / E. Bem // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1989. – Т. 34. – Р. 131–157.
48. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa, 1985. – 187 s.
49. Frick D. Lazar Baranovych, 1680: The Union of Lech and Rus / D. Frick // Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, and M. von Hagen. – Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2003. – P. 19–56.
50. Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów: 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura / A. Kamiński. – Lublin, 2000. – 264 s.
51. Kamiński A. The Cossack experiment in szlachta democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach (Hadziacz) union / A. Kamiński // HUS. – 1977. – № 2. – P. 185–197.
52. Kohut Z. Making Ukraine: studies on political culture, historical narrative, and identity / Z. Kohut. – Edmonton: CIUS Press, 2011. – 340 p.
53. Kohut Z. Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas / Z. Kohut // Poltava 1709: the battle and the myth / Serhii Plokhyy. – Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2012. – P. 1–28.
54. Kohut Z. “Ruthenian” or “Ukrainian”? Nation (Narod) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko / Z. Kohut // Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко / редкол. Н. Білоус, Л. Довга, В. Михайловський та ін. – К. : Laurus, 2012. – С. 425–434.
55. Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s – 1830s /

- Z. Kohut. – Cambridge, Mass. : Harvard Ukrainian Research Institute, Monograph. Series, 1988. – 360 p.
56. Kohut Z. The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding / Z. Kohut // HUS. – 1986. – Vol. X. – № 3/4. – P. 559–576.
57. Kohut Z. The Ukrainian Elite of the Eighteenth Century and Its Integration into the Russian Nobility / Z. Kohut // The Nobility in Russia and Eastern Europe / ed. by Ivo Balac, Paul Bushkovitch. – New Haven : Yale Consilium on International and Area Studies, 1983. – P. 65–97.
58. Kot S. Świadomość narodowa w Polsce w XV–XVII w. / S. Kot // Kwartalnik Historyczny. – 1938. – T. 52. – Z. 1. – S. 15–33.
59. Marker G. Casting Mazepa's Legacy: Pylyp Orlyk and Feofan Prokopovich / G. Marker // Personality and Place in Russian Culture: Essays in Memory of Lindsey Hughes / ed. by Simon Dixon. – London, 2010. – P. 110–133.
60. Marker G. Constitutio Medievalis: The Politics of Language of Politics in the 1710 Constitution / G. Marker // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 року / ред. Н. Яковенко. – К., 2011. – С. 248–265.
61. Opaliński E. Kultura Polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie / E. Opaliński. – Warszawa, 1995. – 344 s.
62. Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus / S. Plokhy. – Cambridge University Press, 2006. – 379 p.
63. Plokhy S. The Two Russias of Teofan Prokopovych / S. Plokhy // Mazepa e il suo tempo / Mazepa and his time: History, Culture, Society / ed. Giovanna Siedina. – Alessandria : Edizioni dell'Orso, 2004. – P. 333–366.
64. Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653 / F. Sysyn. – Harvard, 1985. – 406 p.
65. Sysyn F. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 / F. Sysyn // HUS. – 1986. – № 3–4. – P. 393–423.
66. Sysyn F. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture / F. Sysyn // Mazepa e il suo tempo / Mazepa and his time: History, Culture, Society / ed. Giovanna Siedina. – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004. – P. 39–53.
67. Sysyn F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 / F. Sysyn // HUS. – 1982. – № 2. – P. 167–190.
68. Sysyn F. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late 17th and Early 18th Centuries / F. Sysyn // Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / ed. by A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, and M. von Hagen. – Edmonton–Toronto : CIUS Press, 2003. – P. 108–143.
69. Tazbir J. Polish National Consciousness in the 16th to the 18th Century / J. Tazbir // HUS. – 1986. – № 3–4. – P. 316–335.
70. Viroli M. For the love of country. An essay on patriotism and nationalism / M. Viroli. – Oxford, 1995. – 206 p.
71. Zientara B. Patria / B. Zientara // Zientara B. Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy postkarolińskiej / B. Zientara. – Warszawa, 1985. – S. 25–28.

S. Bagro

THE IDEA OF THE COSSACK'S FATHERLAND IN THE CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

The article is the attempt to outline the historical reflections on the phenomena of emergence and spreading the idea of fatherland in the Cossack environment of Hetmanate. Specific studies of the Cossack's fatherland appeared only in independent Ukraine. However, there are different approaches to analyzing this concept today.

Keywords: historiography, an imagined construct, the concept of fatherland, political culture, Hetmanate.

Матеріал надійшов 25.02.2013.